

УДК 398.332.42(477)"189/195"

Мирослав Борисенко
(Київ)

ФОРМУВАННЯ ТРАДИЦІЇ СВЯТКУВАННЯ НОВОГО РОКУ В УКРАЇНІ (кінець ХІХ – середина ХХ століття)

Стаття присвячена становленню традиції святкування Нового року серед міського населення України у ХХ ст. У ній розглянуто головних персонажів, з якими асоціюється свято Нового року. Проаналізовано зв'язок між народною традицією та візуальними образами, що їх витворила популярна культура. Уперше звернуто увагу на новорічні страви, що стали обов'язковими на святковому столі сучасного городянина. Також розглядається ритуальний аспект проведення масових свят у системі різдвяно-новорічної обрядовості у ХХ ст.

Ключові слова: Україна, міське населення, святкування Нового року, сучасні обряди.

Статья посвящена становлению традиции празднования Нового года среди городского населения Украины в ХХ в. В ней рассматриваются главные персонажи, с которыми ассоциируется праздник Нового года. Анализируется связь между народной традицией и визуальными образами, которые продуцировала популярная культура. Впервые обращено внимание на новогодние блюда, которые стали обязательными на праздничном столе современного горожанина. Также рассматривается ритуальный аспект проведения массовых праздников в системе рождественских и новогодних обрядов в ХХ в.

Ключевые слова: Украина, городское население, празднование Нового года, современные обряды.

The article deals with the formation of tradition of New Year holiday observance among the XXth-century Ukrainian urban population. It examines the main characters, with which the holiday of New Year is associated. There is also an analysis of the connection between folk tradition and the visual patterns produced by popular culture. For the first time, an attention is paid to the New-Year cuisine that has become must-be on convivial table of a modern city dweller. It is also examined the ritual aspect of the conducting of mass holidays within the system of Christmas and New-Year rituals in the XXth century.

Keywords: Ukraine, urban population, New Year holiday observance, modern rites.

Для сучасної етнології важливим завданням є вивчення етнічної культури в усіх її динамічних проявах. Ті зміни, що відбулися в етнокulturі нашого народу протягом останнього століття, мали настільки глобальний характер, що сьогодні окремі дослідники навіть відмовляються визнавати сам факт існування традиційної культури.

Уперше в радянській етнографії почали активно обговорювати проблематику сучасності з кінця 1970-х років [6; 7; 31], проте активне вивчення етнології міста в Україні розпочалося не так давно. Молоде покоління українських істориків та етнологів вивчає зміни в родинно-побутовій сфері, а ось практика відзначання календарних і громадських свят досить часто залишається поза увагою науковців.

Сучасність змушує нас знову звертатися до цієї проблематики. Наприклад, свято Нового року, що, здавалося, уже дав-

но втратило свою ідеологічну роль, знову опиняється в центрі боротьби різних політичних систем. З'явилася штучно створена конкуренція між Дідом Морозом та Святим Миколаєм, котрі «борються» за право бути автентичними новорічними героями.

На жаль, праць, що розкривають процес формування нової обрядовості зимового циклу, в якому Новорічні свята займають ключові позиції, досить мало. У вітчизняній історіографії радянських часів побутував міф, що свято Нового року діглахам «подарували» Постишев, Сталін чи Ленін, залежно від політичної кон'юнктури. У всякому разі акт «творення» самого свята завжди відносили до часів ранньої «більшовицької космогонії», що, звісно, не відповідало дійсності.

Літератури, що спеціально висвітлює становлення нових обрядів у міському середовищі, небагато. Унікальною за кількістю проаналізованих джерел є праця

А. Макарова [18]. У монографії зібрано як нові його статті, так і опубліковані вже раніше, що розкривають зародження традиції святкування Нового року киянами в ХІХ–ХХ ст. Автор систематизує та наводить безліч цікавих фактів, більшість із яких невідомі навіть фахівцям. А. Макаров одним із перших розкрив механізм запозичення й поширення традиції святкування Нового року серед міського населення України.

Відомий український дослідник О. Курочкін намагається показати зв'язок сучасного святкування Нового року з українською обрядовою культурою [17]. Ідею зв'язку традиційного світогляду та сучасної святкової культури городян пробують довести у своїх працях і російські дослідниці О. Овчинникова [24] та С. Адоньева [1]. У згаданих працях досить цікаво розкривається структура «ялинкової міфології», ретранслятором якої стали заклади освіти, а згодом комсомольські та піонерські організації. Водночас їхня колега О. Душечкіна, розглядаючи процес формування головних персонажів свята, та й самого ритуалу, указує на його новітній, штучний характер [12].

Існують також екстравагантні трактування новорічних свят. У публікаціях, що засновані на широкому застосуванні методу аналізу семіотичних кодів, образ Діда Мороза порівнюють із персонажами «міфології гунів» [19]. Та навіть більше, походження Снігурки пов'язують зі звичаєм друїдів прив'язувати на морозі молоду дівчину, жертву Сатурну, що символізував зиму. Звісно, такі «архаїчно-романтичні» теорії є оригінальними, однак жодним чином не пов'язані з традицією святкування Нового року серед городян Європи.

Отже, усталеного та єдиного трактування генезису цих свят поки що немає, і це робить завдання дослідження календарної обрядовості городян ще більш актуальним. У сучасній історіографії поширеною є думка про зовсім недавнє походження свята. Водночас окремі символи, обряди іноді пов'язують (з різним рівнем наукової достовірності) з давніми дохристиянськими архетипами.

Свято Нового року стало важливою подією в громадському житті міста ще в часи Російської імперії, що відображено в тогочасній пресі. Розміщені там повідомлення найчастіше розкривають структуру свят-

кового дозвілля. Ураховуючи сімейний характер цього свята, найкориснішими для нас стали джерела приватного походження – щоденники, мемуари, спогади. Зазвичай свято ставало такою хронологічною точкою, що давала можливість «прив'язати» важливі для автора події в житті – як у своєму, так і країни загалом.

Найвідчутніші зміни відбулися в обрядовій культурі українців саме у ХХ ст. Деякі свята просто зникли або були замінені своєрідним комерційним сурогатом, інші, навпаки, з'явилися й міцно утвердилися в календарі громадян України. Головним святом календарного циклу став Новий рік. До того ж його роль зростала ще в дореволюційний час. Не можна казати, що новорічна обрядовість виникла як результат боротьби більшовиків з релігійними святами, власне з Різдвом. Обидва свята склали своєрідну вісь, що проходить через увесь цикл зимових свят – від сакрально-духовного начала до карнавальної забави. У популярній культурі на перетині століть саме карнавальний аспект почав відігравати вагомий роль, швидко адаптуючись до нових реалій урбанізованого суспільства. Уже в ХХ ст. обидві святкові дати утворили міцний симбіоз. Як зазначала О. Овчинникова, Новорічна ніч немов стягує на себе багату різдвяну символіку та обрядовість: різдвяну ялинку та подарунки, ворожіння та колядування, багатий стіл та веселощі [24, с. 45].

Згідно з опитуваннями, це є улюблене свято різних верств населення України, які вважають його найважливішим родинним святом. Нашим завданням є лише окреслити характер побутування традиції святкування Нового року серед городян у першій половині ХХ ст. та спробувати знайти механізми передачі й поширення обрядової традиції в міському середовищі.

Отже, точка зору про суто більшовицьке походження свята Нового року не витримує жодної критики. У ХVІІІ та ХІХ ст. це було офіційне свято, яке надавало тільки ще один привід для проведення гучних балів та бенкетів представниками дуже тонкого прошарку російської аристократії і яке мало чим відрізнялося від десятків подібних святкувань [14, с. 22].

Серед городян в Україні, як зазначає А. Макаров, «німецькі ялинки» стали звичним явищем у середині 1850-х років. Дуже швидко бали стали атрибутом

дозвілля не тільки аристократії, але й інших верств населення. Наприклад, у приміщенні контрактного ярмарку Києва відбувалися досить масштабні гуляння, про що у своїх спогадах згадує О. Патаєєв: «Зимою там давался целый ряд грандиозных вечеров, детских балов с елкой и сюрпризами и маскарадов. Происходившие там балы и семейные вечера служили звеном, связывающим все купечество того времени. Вечера эти посещались всем Киевом. На традиционных маскарадах 6 декабря, 1 и 6 января там была страшная давка» [27, с. 147].

Святкова традиція поступово поширювалася в просторі тогочасного міста. У вузькому колі міської аристократії свято стало частиною корпоративного етикету, своєрідною нормою поведінки, що демонструвала належність до певної соціальної групи. У середині XIX ст. населення міст України різко зростає, починає змінюватися його соціальний склад, розвиваються соціальні зв'язки. На тлі цих змін комунікативні канали сприяли тому, що новорічною обрядовістю були охоплені дедалі ширші верстви городян. Зростаюча інтенсивність соціальних контактів, що характерно для міського соціуму, розвиток засобів масової інформації, реклама, мережа освітніх закладів стали тими провідниками, якими нова обрядовість поступово рухалася від вузького кола дворянського прошарку до масового побутування серед городян.

Традиція святкування початку року міцно утвердилася в містах приблизно наприкінці XIX ст. Загалом, як уважав Є. Госбаум, час між 1870 та 1914 роками був періодом найактивнішого творення нової традиції [8, с. 302]. У місті в цей час формуються традиції власне урбаністичної культури, традиції повністю відірваного від землі населення [21, с. 3–4]. Змінюється форма й час проведення святкувань, відбувається їх десекралація та деритуалізація [21, с. 4].

Політизований радянський погляд на свято завжди наголошував на його класовому характері, стверджуючи, що серед бідніших верств населення святкування Нового року не було популярним. Потрібно нагадати, що наприкінці XIX ст., коли починається поширення традиції, «корінних» городян у містах було вкрай мало. До прикладу, можна згадати, що згідно зі

статистичними дослідженнями, у другій половині XIX ст. лише 20 % киян були корінними городянами, а більшість була мешканцями міста в першому поколінні [28, с. 43]. Тому напівпролетарським та міщанським верствам населення, котрі ще утримували міцний зв'язок зі своїм сільським середовищем, ця традиція була просто невідомою. На околицях міста зберігалися звичаї, що сягали своїм корінням ще в дохристиянські часи. Відомий краєзнавець Анісімов зауважує: «Настоящие, подлинно народные святки устраивались не в центре города, а на его окраинах и в пригородах, где в эти дни кипела совсем иная жизнь, менее вычурная, но несомненно, более искренняя» [2, с. 373].

Про святкування Різдва в Києві наприкінці XIX ст. маємо досить детальний запис [23]. Цікаво, що до участі в різдвяному колядуванні залучалися, часто всупереч волі батьків, діти з інтелігентних родин. Таким чином, взаємний обмін між полярними соціальними групами міг бути тісніший, ніж нам може здаватися на перший погляд. Отже, народні обрядові практики, які ще цілком були збережені навіть у міському середовищі, могли впливати на культурне поле інших верств населення, для котрих вони були чужими.

На початку XX ст. до святкування Нового року, завдяки освітнім закладам та благодійній діяльності міської інтелігенції, залучаються різні категорії населення. Зазвичай святкування поширювалися через заклади освіти. Їх влаштовували в притулках, гімназіях та пансіонах. А відразу за навчальними закладами їх починають влаштовувати і в приватних оселях [18, с. 22]. Важливо відзначити, що до свід святкування «ялинок» мали не тільки дітлахи найбагатших городян. Наприклад, свято для дітей своїх працівників влаштовували різні установи – трамвайне депо, міська поліція тощо. Представники різних громадських організацій займалися збором коштів і проводили благодійні вечори для сиріт і дітей бідняків. Великі благодійні ярмарки та святкування «ялинок» стали характерним явищем для міст України на рубежі XIX–XX ст.

У період різдвяно-новорічних свят у пресі публікувалося багато новел, оповідань, що утворили навіть цілий своєрідний жанр різдвяних творів. Як уважає А. Макаров, основоположником цього

напряму став Ч. Діккенс, котрий намагався розбудити в душах своїх читачів милосердя, доброту, співчуття [18, с. 39]. У ХІХ ст. в середовищі нових городян фольклорна складова вже не відіграє тієї ролі, що раніше, і поступово збіднюється. Фольклорна традиція поступово витісняється або замінюється літературною. Друковане слово зайняло нішу, яку раніше займали колядки та щедрівки. Відчуття сакрального, незвичайного, що характерно для очікування першого дня, першої зірки, поступово трансформувалося у віру, у диво, у Новорічну або Різдвяну ніч, що й було відображено в літературі.

Обряд святкування мав дуже багато подібних до сьогодення рис. Головною фігурою залишалася ялинка. Деревце не тільки було прикрашене різними іграшками, ялинковими прикрасами, але й оздоблене електричними гірляндами. Важливою подією свята було урочисте запалювання-вмикання гірлянди. У цьому разі сам акт запалювання яскравого електричного світла, яке не так давно ввійшло в побут киян, уже мав певний містичний, хвилюючий характер. Згодом ця традиція зазнала редукції, залишивши по собі цілком амбівалентний заклик «Раз, два, три! Ялинонька – гори!».

Існує певна аналогія між актом «спалаху ялинки» та традицією різдвяних вогнів в західноєвропейській та українській обрядовості. Тим більше, що, як зазначає А. Макаров, живий вогонь на ялинці міг викликати захоплення не тільки в дітей, адже на великих деревах ставили по кілька свічок на кожній гілці, від чого дерево «озарялось чудним сянням» [18, с. 26].

На нашу думку, сакралізація моменту запалювання свічки була пов'язана із символікою першої зірки, що сповіщає про народження Ісуса Христа. Поява та поширення електричних гірлянд не знищила, а навпаки, лише посилила особливу роль події. Варто нагадати, що в той час електрика тільки входила в побут киян, і запровадження електричного освітлення сприймалося як виняткова подія [10, с. 36]. Час засвічування ялинки (вмикання електричної гірлянди), по-суті, був символічним актом зустрічі Нового року. Лише поява радіо, а пізніше й телебачення, по якому транслювали зображення годинника та бій дзигарів у Кремлі, конкретизували момент настання Нового року. Час

установлення ялинки тепер є довільним і дедалі більше віддаляється від календарного початку нового року.

Сам звичай прикрашання ялинки ще наприкінці ХІХ ст. був новим і сприймався частиною української інтелігенції як загальноімперська мода. Відповідно в таких родинх намагалися зберегти або модифікувати саме свято через відтворення національних традиційних обрядів.

Багато хто не підтримував нових «модних», «західних» захоплень і ставився до свята тільки як до дитячого. М. Грушевський про святкування Нового року в щоденнику записав: «Учора весь день пройшов так – околично. Служеніє почалося рано. По служенні прийняли кілька чоловік. Батька не було – то я поїхав прохудитися за місто із Галею та Сашею, далі по обіді пішли до Динників на елку» [11, с. 85]. Автор, вживаючи російську транскрипцію, підкреслює її штучний, чужорідний характер. Прикметно, що в дитячому оповіданні М. Коцюбинського «Ялинка» новорічне деревце є символом забаганки невідомого панича з містечка, через яке головний герой (хлопчик Василько) змушений ризикувати життям і навіть ледь не загинув.

На початку ХХ ст. досить амбівалентною була роль Діда Мороза та Снігурки. Ці персонажі вже з'являються на «Ялинках», але далеко не на всіх. Крім того, вони виконують цілком пасивну роль, обмежуючись просто ритуальним проходом й тимчасовою присутністю. Навіть у кінці 1930-х років їх функції були досить обмежені. Наприклад, маємо опис одного зі святкувань у Харкові кінця 1930-х років, яке загалом мало чим відрізнялося від святкувань в інших містах: «Годинникова стрілка наближається до 12. Раптом з'являється Дід Мороз. Постукуючи великою палкою, він пройшов через зал і зник, символізуючи закінчення 1937 року» [26]. З часом свято дедалі більше формалізується, отримує свій чіткий сценарій, у якому роль цієї пари стає ключовою.

Саме святкування складалося з концерту, на якому було представлено різні вокальні та літературні номери, та святкової карнавальної ходи. Іноді концерт супроводжувався переглядом кінокартини. Насамкінець діти отримували подарунки – солодощі, іграшки, необхідні для навчання речі. На цьому святкування Но-

вого року завершувалося для дітей, але не для дорослих.

На зламі століть у моду входить святкування Нового року в ресторанах і кафе. А. Макаров зауважує, що 31 грудня та 1 січня городяни проводили більшу частину часу «на людях» [18, с. 107]. Заможні кияни завчасно купували квиток у ложі театрів, кафе та ресторанів на святкову виставу. У той час респектабельні городяни вважали ресторан закладом досить сумнівним та небажаним для відвідування пристойними людьми; особливо це стосувалося жінок, котрі дбали про свою репутацію. Святкування затягувалося далеко за північ, що також було характерне для періоду, коли антиповедінка ставала своєрідною нормою. Зберігається й обряд волочіння, коли обов'язковими є відвідини родичів із побажанням добра та щастя в новому році. А. Анісімов зазначає, якщо зустріч Різдва за неписаними правилами була святом тільки родинним, то на Новий рік ходили в гості до друзів і родичів [2, с. 373].

На початку ХХ ст. вже поширилася традиція активного новорічного святкування за межами свого дому. У Новорічну ніч трамваї в Києві працювали на годину довше, а візники взагалі до ранку. Цікаво, що в Різдвяну ніч трамвайний парк, навпаки, скорочував рух на одну годину, щоб усі працівники могли бути на Святвечір зі своєю родиною. Водночас візники добре заробляли в Новорічну ніч, адже багато людей «робили візити». У 1915 році для обмеження свавілля підприємливих «таксистів» міська дума спробувала ввести фіксований тариф на послуги візників, закріпивши 50 % надбавку до ціни в Новорічну ніч [29].

Візити на Новий рік стали своєрідним нормативом, обов'язком, частиною етикету. Відвідини близьких, родичів, знайомих іноді навіть мали суто формальний характер. У щоденнику М. Грушевського є запис за 1893 рік: «Сі дні пройшли тихо-мирно. На Новий рік за годину зробив усі «візити», у нас не було нікого» [11, с. 195].

Можна припустити, що традиція відвідування гостей після сакральної частини свята існувала у двох полярних шарах суспільства. Серед дворянства, вищих верств населення та серед середнього прошарку пролетаризованих мешканців околиці. Однак традиція святкування поза

межами дому мала все ж таки суто світський, аристократичний характер. Ще на початку ХІХ ст. міщанство могло просто ігнорувати це свято, відпочиваючи від шуму та біганини.

Практика зустрічі Нового року в колективі була нетривалою. Численні ресторани та їдальні після легалізації свята почали пропонувати відвідувачам святкове особливе меню з концертною програмою, так, як це було ще до революції. У 1920-х роках ця традиція частково зберігалася серед непманів та нової радянської богеми. Н. Суровцева згадує, що в середині 1920-х років вона одного разу зустрічала Новий рік на балу в театрі «Березіль», де були відомі українські діячі культури [30, с. 199]. Відвідували такі «тусовки» й радянські номенклатурники.

У 1940–1941 роках у Києві почали влаштовувати великі святкування в трудових колективах. Учені Академії наук УРСР збиралися в Будинку вчених, працівники заводу «Більшовик» – у власному клубі тощо. Такі колективні зустрічі не мали усталеного сценарію. Зазвичай опівночі директор підприємства вітав працівників з Новим роком і проголошував тост. Люди спілкувалися, танцювали. Запрошували на таке святкування кращих представників громадськості, активістів, ударників. З часом цей привілей перетворився на обов'язок, і традиція колективних зустрічей Нового року на підприємствах зникла. Наприкінці 1950-х – у 1960-х роках така форма новорічних святкувань приваблювала молодих людей, переважно мігрантів, котрі були позбавлені можливості святкувати в родинному колі.

Характерною особливістю святкування різдвяно-новорічних свят у Києві, як і в багатьох інших містах колишньої Російської імперії, стало масове катання на льоду. Ще в ХІХ ст. в багатьох містах звичними були льодові гірки, катання з яких було доступною (безкоштовною) забавою городян [22, с. 13]. Такі розваги, що взагалі характерні для Масниць, згодом трансформувалися в катання на ковзанах. У кожному місті улюбленими місцями зимового відпочинку є водойми. А на початку ХХ ст. почали навіть з'являтися спеціально підготовлені катки. У Києві напередодні Різдва навпроти ресторану «Континенталь» заливали великий каток, де всі охочі за плату могли покататися під

музику духового оркестру. Ковзани можна було взяти напрокат.

У середині ХХ ст. звичай відвідування зимового катка став ледь не обов'язковим для різних верств населення. Центральним льодовим майданчиком залишався стадіон імені М. Хрущова, який пропускав за сезон кілька десятків тисяч городян. Тут допізна грала музика, стадіон був багато прикрашений та освітлений, працював буфет. Наприкінці ХХ ст. ця традиція почала потроху забуватися. Сьогодні кататися на ковзанах можна весь рік у спеціальних приміщеннях.

Традиція обдаровування на Новий рік також перейшла з народної різдвяно-новорічної обрядовості. Обмін подарунками є важливою частиною святкування Різдва. Діти обов'язково відвідують хрещених, близьких родичів зі святковою вечерею та колядками й отримують подарунки. Структура типової міської родини вже зовсім інша. Роль представників старшого покоління деформується, поширеним типом часто стає родина, що складається із двох поколінь. Відповідно на перших «ялинках» зберігався принцип дорослі – ті, хто дарує, діти – ті, кому дарують. Подарунки стали важливим атрибутом святкування. На початку ХХ ст. магазини влаштовували розпродажі, проводили масову рекламну кампанію, намагаючись принадити якомога більше покупців. Найактивніше рекламували свої товари квіткові та парфюмерні магазини, кондитерські. Оскільки подарунки призначалися переважно для дітей, великі рекламні кампанії влаштовували й магазини, що торгували іграшками та канцелярським приладдям.

Попри суто світський характер свята Нового року, на початку ХХ ст. з'являється також його церковна інтерпретація. Згідно із церковним календарем, Новий рік відзначався 1 вересня. На початку ХХ ст. 31 грудня (опівночі) в найбільших храмах Києва – Києво-Печерській лаврі та Софійському соборі – почали проводити літургії на честь «новоліття», які супроводжувалися здравницями імператорській родині. Майже обов'язковою на цьому святі була присутність вищого керівництва міста та всіх службовців, що хотіли продемонструвати свою лояльність, адже участь у такому молебні могла розцінюватися як своєрідна імітація поздоровлення

самого імператора зі святом. Щодо участі в цьому дійстві простих городян, то «Киевлянин» писав, що нещодавно встановлений звичай цей уже, напевне, закріпився й цілком відповідає запитам благочестивих людей [15].

Звичайно, важливим атрибутом будь-якого свята є функціонування окремих персоналій, що разом з ритуальними діями становлять складні семантичні структури. Найбільш «попсовими» образами Нового року є хрестоматійні Дід Мороз та Снігурка. Уже на початку ХХ ст. вони діють як своєрідний символічний тандем, хоча сама Снігурка, як пише О. Душечкіна, до кінця 1930-х років задовольнялася відверто пасивною роллю [12]. Тривалий час у візуальних об'єктах масової культури – рекламі, листівках тощо – використовувався образ юного, непорочного янгола, пізніше піонера або жовтеняти, який на тлі сивобородого Діда Мороза мав показати поєднання «старого» та «нового». Цей образ маленького янголяти зберігся аж до 1960-х років.

Загалом постать головної дійової особи новорічного святкування є суперечливою. Більшість учених (С. Адоньєва, О. Душечкіна) все ж таки погоджуються, що цей персонаж є новотвором, що виник на рубежі минулих століть. О. Душечкіна зазначає, що на початок ХХ ст. образ Діда Мороза остаточно утвердився із цілим набором сталих ознак – локусом, функцією, візуальним зображенням, хоча існував ще тільки в міському середовищі [12].

Часто згадують, що образ Діда Мороза був присутній у слов'янській чи навіть українській міфології. Однак це питання більш ніж спірне. Мороз як атмосферне явище в народних уявленнях виступав в образі людини, як і інші явища або природи, або соціального життя людини. П. Чубинський, записуючи народні уявлення про атмосферні явища, наводить кілька оповідок, у яких згадується старий дід, що символізує мороз. Він не має ні кожуха, ні торби, ні добрих помічників. Іноді це просто старий дід, який увесь обмерз і вкритий бурулями. Не фігурує Дід Мороз як новорічний персонаж в записах В. Гнатюка та інших народознавців ХІХ – початку ХХ ст.

О. Курочкін указує на те, що серед селян Київщини ще на межі ХІХ–ХХ ст. був поширений театралізований обряд

вигнання старого року. Парубки-щедрівники водили діда жебрака (з горбом і довгою бородою, одягнутого в старого кожуха), якого потім виганяв молодий, гарно вбраний парубок [16, с. 65]. Однак не варто його ототожнювати з Дідом Морозом.

У популярній візуальній культурі початку ХХ ст. найпоширенішим був неперсоніфікований антагоністичний сюжет. У газетах, журналах, листівках часто зображали старого діда чи бабу, котрі протиставлялися образу дитини чи юнака. На рубежі століть вони не були пов'язані з якимось конкретним персонажем святкової «міфології».

Поява Снігурки серед новорічного святкового пантеону не випадкова. Її образ мав лише підкреслити крайню полярність опозиції «старе» – «нове» через посилення протиставлення і статевої відмінності, що в цій парі виглядала як «старий дід» – «молода дівчина». Відповідно будь-які логічні проміжні персонажі, які б могли пояснити існування самої Снігурки, просто не можуть існувати.

У популярній культурі, на відміну від народної фольклорної традиції, має існувати чітко сформований візуальний образ персонажа, який дає можливість «просувати» його через товари та рекламу. Переглядаючи старі різдвяні та новорічні поштові листівки, можна помітити, що Дід Мороз був позбавлений того гламурного, солодкуватого глянце, якого він набув останнім часом, коли його стали масово продукувати на коробках з-під шоколаду. Загалом образ Старого року передавався через зображення непривітного діда, рідше – баби. На ілюстраціях у пресі чи на поштових листівках ми бачимо дідугана з проникливим поглядом. Він у теплому кожусі, без шапки, але з посохом, що в багатьох культурах є символом людини, яка прийшла здалеку.

Походження візуального образу Діда Мороза слід шукати серед вертепних персонажів. Найближчим до цього образу були постаті волхвів, котрі принесли дари новонародженому Ісусу. Отже, можна припустити, що своєрідним прообразом для візуалізації новорічного персонажа стала трійця біблейських волхвів, яка персоніфікувалася в героя масової культури в другій половині ХІХ ст. З часом образ доповнювався дрібними деталями, що зближували його із закордонним ко-

легою. Замість теплового кожуха він отримав розцяцькованого халата, торбу, санчата тощо.

Ще одним своєрідним «першопредком» міг стати класичний літературний герой, що сформувався в російській літературі наприкінці ХІХ ст., а потім потрапив на театральну сцену. Найвідомішим та найуспішнішим утіленням цього персонажа в театрі є опера Н. Римського-Корсакова «Снігурка», яка з великим успіхом вперше була поставлена 1882 року і стала досить популярною. Візуальний образ Діда Мороза має багато питомо театральних рис. Це театральньо-балаганий персонаж зі штучною бородою, халатом, посохом, шапкою. Мало того, усі ці елементи реквізиту й роблять Діда Мороза міфологічним героєм. Увесь образ культового новорічного героя занадто бутафорський, пронизаний театральним гримом – намальовані щоки, червоний ніс, борода з вати тощо.

Отже, розгляд такого, на перший погляд, банального питання генезису новорічних персонажів є важливим для розуміння механізмів творення популярної культури. Утім, гадаємо, що в цьому конкретному випадку маємо констатувати, що новорічні персонажі мігрують у популярну культуру із царини культури високої (професійної). Така трансмісія відбувається шляхом заповнення лакун, які виникають у народній обрядовості внаслідок іконоклазму.

У вивченні новорічної обрядовості вагоме місце посідає розгляд страв, котрі навіть в урбанізованому середовищі в кінці ХХ ст. отримали статус ледь не «ритуальної їжі». Сьогодні набір страв на новорічному столі городян здебільшого визначається економічними факторами, хоча й існують обов'язкові наїдки, які асоціюються зі святковим застіллям. Багато звичних сьогодні страв були «продуктом» своєрідних компромісів в часи дефіциту та нестабільності. Витоки появи цих страв на столі в сучасних городян варто шукати насамперед у період становлення радянської влади в 1920–1930-х роках.

Мезальянс класичної закуски (вареної картоплі та оселедця) десь у «надрах» радянського харчопрому створив на початку 1920-х років новорічний шедевр – «оселедець під шубою». Спочатку підготовлений оселедець подавали просто на тарілці, яку по краях обкладали перетертими

овочами. Саме так радив робити своїм читачам журнал «Работница». Уже наприкінці 1950-х років «оселедець під шубою» як святкову їжу часто згадують і кияни старшого покоління.

Звідти ж, із радянських їдалень, приніс рецепт салату «Олів'є» радянський робітник чи робітфаківець. Цей салат подавали в найкращих їдальнях для ударників і коштував він на початку 1930-х років 22 коп. за порцію [20, с. 12]. Ураховуючи, що середній дохід, наприклад, вчителя, становив 40 крб. на місяць, половина йшла на оплату житла, то дозволити собі таку страву можна було далеко не щодня. Скажімо, на будівництві Дніпрогесу салат «Олів'є» відпускали тільки робітникам, що працювали в «гарячих цехах» і тільки шість разів на квартал. Згідно з нормами розкладки продуктів до салату додавали яйця, огірки, м'ясо, сметану та 50 г інших овочів [25, с. 12]. Морква в рецепт приготування не входила. Цікаво, що в меню це єдина страва, котру називають «салат».

Цей салат можна було купити ще в 1920-х роках у багатьох кафе та ресторанах, що «росли як гриби після дощу» в роки НЕПу. Наприклад, у короткому фейлетоні про шахраїв, що прикидаються «колишніми» (офіцерами, дворянами) та просять милостиню на хліб, зазначалося: «Насправді він їсти зовсім не хоче. Він щойно з'їв у льоху порцію салату Олів'є» [5, с. 296]. Тут салат підкреслює досить заможний статус самого жмикрута.

Це ще раз підтверджує його статусність у радянському харчопромі кінця 1920-х – початку 1930-х років. Простий набір овочів отримав вже тоді ореол своєї елітарності та навіть якогось шику, що можна пояснити не тільки неперебірливістю відвідувачів закладів громадського харчування, але й бідністю та надзвичайно голодними буднями радянського пролетарія.

Рецепт салату довоєнного періоду також подібний до звичного нам «Олів'є». У кухарській книзі В. Ящуриної є салат, який називається «Підмога з гуски або качки (Олів'є)». Авторка вживає саме цю назву, а рецепт дуже подібний до того, що пізніше публікувався в культовій книзі «Книга о здоровой и вкусной пище» під назвою «Салат из дичи», який і вважають попередником сучасного новорічного салату. В. Ящурина пропонує залиш-

ки качки або гуски подрібнити, змішати з порізними яйцями, квашеними огірками та вареною картоплею й залити майонезом власного приготування [32, с. 105].

Таким чином, радянський варіант «Олів'є», на протигагу його буржуазному попередникові, існував у середині 1920-х – на початку 1930-х років. Джерелом розповсюдження цього салату стали звичайні робітничі їдальні, через які страва поступово поширювалася по гуртожитках та комунальних кухнях. Як уже зазначалося, у 1920-х роках простий набір овочів мав статус елітарності та своєрідного шику, що сприяло його перетворенню на ритуальну страву.

У повоєнний період до складу цього салату було включено нові інгредієнти – варену ковбасу, що стала ледь не головною стравою повсякденного раціону «радянської людини», та консервованій горошок. Останній став частиною рецепту через свою доступність і навіть надлишковість у першій половині 1960-х років.

Варто зауважити, що наприкінці 1950-х років радянська промисловість почала випускати значну кількість консервованих продуктів, насамперед овочів. Частина з них швидко зайняла своє місце в повсякденному раціоні громадян. Багато видів консервів залишалися незабезпеченими й слугували «декораціями» для оформлення вітрин. Пізніше, коли й горошок став дефіцитним, замінити його вже було нічим, а сам рецепт, через бідність людей, став канонічним.

Саме в цей час салат «Олів'є», як головна новорічна страва, починає активно поширюватися. Під час опитувань мешканці невеликих міст не вказують «Олів'є» серед святкових страв кінця 1950-х – початку 1960-х років. А ось кияни, навпаки, досить часто його згадують. Наприклад, інформатор (1939 р. н.) з Києва зазначає: «Все це було великий дефіцит. Потому що тоді входило в моду олів'є. А там же всі складають, усі дефіцит».

У меню типової робітничої «столовки» вибір салатів був невеликий. У 1920-х роках подавали до столу і фаршировані яйця, хоча подавали їх за старою аристократичною манерою – у шкаралупі. Символом Нового року тривалий час був найпростіший салат – вінегрет, про який згадує відомий український письменник Б. Антоненко-Давидович, зауважу-

ючи про дефіцит продуктів харчування: «З коротким і малозначним “Будьмо!” ми випили по чарці горілки й закусили вінегретом, що його вдосталь приготувала дружина Тенети, бо на ринку вже давався взнаки брак основних предметів харчування» [3, с. 501].

Отже, вінегрет був універсальною стравою на новорічному столі, особливо в часи труднощів із продовольством (а в радянській історії вони були перманентними – від страшних голодовок, до епохи дефіцитів). Ця проста закуска, котра може подаватися в значній кількості, виконувала важливу функцію новорічного застілля, а саме переїдання, що теж має своє ритуальне значення. У Святвечір у народній обрядовості та фольклорі важливу роль відіграє гіперболізоване зображення продуктових надлишків, що має ритуальне значення. «Багатий стіл» є також обов'язковим і на Щедру кутю, свято, що символізує настання нового року.

Слід згадати про мандарини та апельсини, без яких уже не можемо уявити святкування Нового року. Традиція споживати екзотичні фрукти поширилася з Європи наприкінці ХІХ ст. Велика Британія та Франція володіли численними заморськими колоніями, які поставляли до столу буржуа різноманітні фрукти. Звичка ставити їх на стіл невдовзі поширилася і в Україну. У модних магазинах «колоніальних товарів» Києва, Харкова та Одеси протягом року можна було знайти багато різних завезених фруктів. Після Першої світової війни надходження екзотичних фруктів до країни Рад припинилося, однак грузинські апельсини та мандарини продовжували продавати вже в непманівських крамницях. Для широких мас трудящих цитрусові залишалися недосяжним символом святкового, безтурботного життя. У другій половині 1930-х років учораšní атрибути буржуазного споживачького й міщанського способу життя були швидко реабілітовані та інкорпоровані до нової обрядовості. З другої половини 1930-х років радянська торгівля почала масово випускати в продаж до свята цілий ряд екзотичних товарів – солодошів, морозива і, звичайно, цитрусових.

Апельсини, лимони та мандарини завозили в міста й на Жовтневі свята, які в радянській календарній ієрархії мали пріоритетне значення. Радянська влада з

перших років існування використовувала своє домінування у сфері торгівлі з метою популяризації нових свят. Можливо, через те, що цитрусові просто не «встигали» доспіти до річниці революції, їх починали масово продавати саме в грудні, на Новий рік. Так, узимку 1939/1940 року в Київ завезли 70 000 апельсинів [4]. Саме штук, а не тонн і не кілограмів. Ураховуючи, що населення Києва тоді становило близько 960 000 осіб, можна підрахувати, що на 13 осіб припадав лише один апельсин. У 1950-х роках закупівля цитрусових перед Новим роком була справою честі міського керівництва. З кавказькими республіками ще з літа вкладали угоди й закуповували сотні тонн зеленкуватих і кислих мандаринів, щоб кожен міг відчутти святкову «турботу» партії та уряду. У січні 1956 року до Києва завезли 21 вагон цитрусових, а це вже понад 350 т.

Однією зі страв новорічного столу мала бути риба. І хоча влада намагалася зламати давні регулятивні функції постування, наявність риби на новорічному столі повторювало навіяні християнством вимоги обов'язкової присутності рибних страв на Святвечір. Рибні страви новорічного й різдвяного столу в Києві досить детально описав А. Макаров.

Городянам для того, щоб весело зустріти Новий рік, потрібно було докласти багато зусиль у боротьбі з атрибутами радянської дійсності – дефіцитом та величезними чергами. На відміну від сьогодення, підготовку до Нового року починали приблизно за тиждень. Якщо сьогодні гіпермаркети ще з листопада закликають покупців акціями, знижками, святковим оформленням, то в період товарного голоду початок новорічної «гарячки» припадав на останній тиждень грудня. Тоді в магазини завозили спеціально збережений до свят асортимент, працювали новорічні ярмарки, на яких можна було придбати ялинкові прикраси, кондитерські вироби, подарунки. Найбільший новорічний ярмарок у передвоєнному Києві функціонував на площі Б. Хмельницького. Майже цілодобово (з 7.00 до 24.00) працював ЦУМ.

Розглядаючи формування святкового столу городян часів СРСР, не варто забувати про непередбачуваність радянської економіки. Іноді одних товарів було вдосталь, а інші просто зникали з полиць магазинів. Так трапилося й під час свят-

кування Нового (1940) року, коли несподівано з крамниць зник хліб. Звісно, преса звинуватила в усьому спекулянтів та шкідників, але для багатьох господинь це створило додаткові труднощі [9]. Цікавий епізод зафіксував у своїх щоденниках С. Єфремов. У 1927 році, коли почалися гоніння на «ялинку», було заборонено продавати ялинкові прикраси. Однак з'ясувалося, що Церабкооп закупив їх надто багато до Нового року й тому, незважаючи на масову антирелігійну й відповідно антиноворічну кампанію, прикраси почали продавати [13, с. 714].

Окрім новорічного столу, потрібно було подбати й про себе. Зазвичай Новий рік людина прагне зустріти оновленою як духовно, так і фізично. І сьогодні (навіть після гігієнічної революції XIX–XX ст.) зберігається ритуальне значення передноворічного омивання. Багато інформаторів розповідають, що в Новорічну ніч обов'язково треба бути в чомусь новому [24, с. 40–41].

Радянським громадянам, які мешкали в комунальних квартирах чи гуртожитках, було складно дотримуватися мінімальних гігієнічних норм. Більшість киян аж до епохи масового будівництва «хрущовок» навіть не знали, що існує окрема ванна кімната. Гігієнічні омивання тіла були періодичними – раз на тиждень. Представники різних верств залюбки відвідували лазні у вихідні, що стало частиною обов'язкового отримання статусу «культурного будівничого соціалізму». У 1920–1930-х роках лазні в радянських містах працювали сезонно. Улітку вони зачинялися через брак відвідувачів, а взимку, навпаки, страждали від їхнього напливу. Пік відвідувань припадав саме на кінець грудня та січень. Кількість охочих у Києві помитися перед Новим роком була такою великою, що міськрада зобов'язала лазні в передноворічні дні працювати із сьомої ранку до пів на одинадцять вечора. Отже, традиція ходити в баню 31 грудня має «глибоке» історичне коріння.

Таким чином, сучасна новорічна обрядовість мешканців міст формувалася на межі XIX–XX ст., що цілком відповідає процесу творення урбаністичної культури загалом у світі. Традиції святкування поширювалися соціальною вертикаллю «зверху донизу». На початку XX ст. головними комунікаційними каналами в

розповсюдженні типових для сьогодення форм святкування були заклади освіти та преса. З часом роль ЗМІ почала зростати. У середині XX ст. вже був сформований комплекс міської новорічної обрядовості, який сьогодні поширений не тільки в міському, але й у сільському середовищі.

Джерела та література

1. *Адоньева С. Б.* История современной новогодней традиции / С. Б. Адоньева // Мифология и повседневность. Вып. 2. Материалы науч. конф. Санкт-Петербург (24–26 февраля 1999 г.). – Санкт-Петербург : Институт русской литературы РАН, 1999. – С. 368–388.
2. *Анисимов А.* Киев и киевляне. Я вызову любое из столетий / А. Анисимов. – Киев : Курч, 2002. – 379 с.
3. *Антоненко-Давидович Б. Д.* Твори : у 2 т. / Б. Д. Антоненко-Давидович. – Київ : Наукова думка, 1999. – Т. 2 : Сибірські новели. Оповідання. Публіцистика. – 656 с.
4. *Апельсини і лимони з Грузії* // Пролетарська правда. – 1940. – № 5 (8 січня).
5. *Борейша-Покровський.* Гримаси вільної професії // Глобус. – 1927. – № 19. – С. 26–297.
6. *Бромлей Ю. В.* К вопросу об особенностях этнографического изучения современности / Ю. Бромлей // Советская этнография. – 1977. – № 1. – С. 3–18.
7. *Вайнштейн С. И.* Еще раз о полевоом исследовании традиционной культуры (Ответ участникам дискуссии) / С. И. Вайнштейн // Советская этнография. – 1985. – № 1. – С. 61–68.
8. *Винайдення традиції* / за ред. Е. Госбаума та Т. Рейнджера. – Київ : Ніка-Центр, 2005. – 448 с.
9. *Випікання хліба* // Пролетарська правда. – 1940. – № 5 (8 січня).
10. *Вільшанська О.* Повсякденне життя міст України кін. XIX – поч. XX ст. Європейські впливи та українські національні особливості / О. Вільшанська ; НАН України, Інститут історії. – Київ, 2009. – 172 с.
11. *Грушевський М.* Щоденник (1888–1894 рр.) / підготовка до вид. Л. Зашкільняка. – Київ : Інститут джерелознавства та археографії АН України, 1997. – 264 с.
12. *Душечкина Е.* Дед Мороз и Снегурка [Электронный ресурс] / Е. Душечкина // Отечественные записки. – 2003. – № 1. – Режим доступа : http://magazines.russ.ru/oz/2003/1/2003_01_31.html.
13. *Єфремов С.* Щоденники (1923–1929) / С. Єфремов. – Київ : Рада, 1997. – 834 с.

14. *Иванов Е.* Новый год и Рождество в открытках / Е. Иванов. – Санкт-Петербург : Искусство, 2000. – 336 с.
15. Киевлянин. – 1911. – № 2 (2 января).
16. *Курочкін О.* Новорічні свята українців. Традиції і сучасність / О. Курочкін. – Київ : Наукова думка, 1978. – 191 с.
17. *Курочкін О. В.* Святковий рік українців (від давнини до сучасності) / О. Курочкін. – Біла Церква : Видавець Пшонківський О. В., 2014. – 392 с.
18. *Макаров А.* Рождество и Новый год в старом Киеве. Из истории святочных обычаев / А. Макаров. – Киев : Скай Хорс, 2015. – 288 с.
19. *Медведева М. А.* Герменевтический анализ символов праздника нового года [Электронный ресурс] / М. А. Медведева // Аналитика и культура. – 2008. – № 1. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/germenevticheskiy-analiz-simvolov-prazdnika-novogo-goda>.
20. *Мовчан О.* Громадське харчування робітників УРСР у 30-ті рр. / О. Мовчан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2011. – № 20. – С. 211–237.
21. *Неклюдов С. Ю.* Фольклорные традиции современного города [Электронный ресурс] / С. Ю. Неклюдов. – Режим доступа : www.ognal.net.editions/Ethnourbana/12Ethnourbana_Neklyudov_web.pdf.
22. *Некрылова А. Ф.* Русские народные городские праздники, увеселения и зрелища. Конец XVIII – начало XX века / А. Некрылова. – Ленинград : Искусство, 1984. – 191 с.
23. *Новійчук В.* Колядування в Києві та вистава «Цар Ірод» в кінці XIX ст. (З рукописної спадщини Олександра Іванова – письменника і фольклориста) / Валентина Новійчук // Народна творчість та етнографія. – 2010. – № 1. – С. 109–118.
24. *Овчинникова О.* Что нам стоит дом построить. Традиционная крестьянская культура как основа построения современных русских популярных текстов и культурной практики / О. Овчинникова. – Тампере, 1998. – 285 с.
25. Приложение к справочнику для цехов питания на Объединенном Днепровском Строительстве. – 1933. – 16 с.
26. С песней о Сталине // Харьковский рабочий. – 1938. – № 1 (2 января).
27. Спогади Паталеева. О. В. Паталеев. Старий Київ. Спогади старого грішника / упряд., вст. ст., прим. та добір іл. О. М. Друг. – Київ : Либідь, 2008. – 432 с.
28. Статистические и санитарные очерки Киева. – Киев : Университетская типография, 1875. – 68 с.
29. *Струсович А.* Обуздание извозчиков / А. Струсович // Киев. – № 710 (31 декабря).
30. *Суровцева Н.* Спогади / Н. Суровцева. – Київ : Видавництво ім. О. Теліги, 1996. – 432 с.
31. *Шмелева М.* Некоторые вопросы полевого этнографического исследования современности (Ответ участникам дискуссии) / М. Шмелева // Советская этнография. – 1985. – № 1. – С. 57–61.
32. *Ящуринська В.* Кухарська книжка. Розумне харчування / Віра Ящуринська. – Київ : Сяйво, 1929. – 236 с.

SUMMARY

Of late years the problem of studying the origins of forming the tradition of New Year holiday observance has got some political overtones. Now there are two main concepts that account for the origin of this holiday within modern urban society. Some scholars believe that modern rituals have arisen under the influence of ancient conventional rituals. Others say that there is no any connection between the ancient ritual tradition and modern holidays.

First the New Year holiday commenced to be observed as early as in the mid-XIXth century. In the former Russian Empire, these high days were established in like manner as in Western Europe. At the beginning of its existence, the tradition of the New Year celebration was spread only among urban aristocracy. In the late XIXth century, it extended to other strata of urban population. As the main mechanism for expansion of the tradition served secondary education institutions and charities. At that time, the city still preserved ancient customs of Christmas and New Year observances, which endured for more than three decades and had abundant symbols and rites.

Over the first half of the XXth century, various forms of celebration have been concentrated into one point – New Year's Eve. This explains the diversity of the the holiday's observance forms. The whole complex of the celebration was developed already in the mid-XXth century.

Keywords: Ukraine, urban population, New Year holiday observance, modern rites.